

Poza „czarno-białą” perspektywą widzenia świata: heterogeniczność wartościowania a przejawy przychylności Obcym

Maria Jarymowicz*

Wydział Psychologii, Uniwersytet Warszawski, Warszawa

BEYOND THE “BLACK AND WHITE” PERSPECTIVE: EVALUATIVE HETEROGENEITY AND POSITIVITY OF ATTITUDES TOWARD OUT-GROUP MEMBERS

The author distinguishes between the homogenous and the heterogeneous type of evaluation, due to affective holistic vs. deliberative appraisals of negative and positive attributes of the same object or situation. According to her conceptualization, the former is specific to the affective, automatic evaluative system, and the latter – to the intellectual, reflective system of evaluation (Jarymowicz, 2009). The automatic system leads to egocentric perception, whereas the reflective one facilitates decentration and taking a perspective of others. The article presents four studies, involving the participation of young people: high school and university students. In each study the measurements of the homo-/heterogeneity of evaluative standards and positivity of attitudes toward Others – the outgroup members – were applied. All results were coherent with predictions: participants with a higher level of the evaluative heterogeneity displayed a more favorable attitudes towards people of different race, nationality, sexual orientation than participants with a lower level of the evaluative heterogeneity.

Key words: Holistic and homogeneous vs. analytic and heterogeneous appraisals, the asymmetry effect in Me – They distance ratings, the in-group favoritism

Homogeniczność wartościowania przejawia się holistyczną (całościową) – negatywną bądź pozytywną – oceną obiektów, bez względu na wielość i różnicowanie ich atrybutów. Heterogeniczność wynika z analitycznego oceniania różnych atrybutów przedmiotu oceny i przejawia się ich zróżnicowanymi co do znaku ocenami. Wartościowanie homogeniczne wynika z oceniania wyznaczonego przez pojedyncze kryterium, odnoszące się do wybranego atrybutu, którego ocena rzutuje na ocenę całego kontekstu. Nie chodzi jednak o celowo wybrany aspekt (jak w przypadku poszukiwania kandydata do chóru i ocenienia go wyłącznie z punktu widzenia możliwości wokalnych), lecz o automatyczną reakcję na wybrany atrybut (np. kolor czyjejś skóry), wywołującą niekontrolowany (dyfuzyjny, „rozlewający się”) afekt, wpływający na ocenę całego kontekstu. Wartościowanie heterogeniczne jest wynikiem analizy różnych cech obiektu czy stanu rzeczy i odniesienia do danego obiektu różnych kryteriów oceniania – co prowadzi do formułowania złożonych sądów – typu „To ma swoje złe i dobre strony”, „X wprawdzie nie potrafi zliczyć do trzech, ale jest świetnym kompanem w wędrówkach górskich”.

Mechanizmy leżące u podstaw wartościowania homogenicznego nie pozwalają nawet zwrócić uwagi na to, a tym bardziej dostrzec tego, czy ktoś uznany za rywala jest (dla przykładu) świetnym znawcą różnych gatunków ptaków, kucharzem, czy skutecznym obrońcą praw człowieka. Homogeniczność wartościowania jest jedną z podstawowych przesłanek (poza społeczną przynależnością do grup i kategorii społecznych) dystansów między ludźmi i konfliktów (choć też i podstawą bezrefleksyjnego łączenia się ludzi we wspólne ruchy społeczne). Heterogeniczność wartościowania zwiększa szanse jednomyślności w niektórych kwestiach, a to sprzyja podejmowaniu negocjacji i poszukiwaniu porozumień w innych zakresach.

ZAŁOŻENIA DOTYCZĄCE GENEZY HOMO- I HETEROGENICZNOŚCI REGUŁ WARTOŚCIOWANIA I CEL BADAŃ

Rozróżnienie dwóch stylów wartościowania wiążemy z odmiennością dwóch odrębnych strukturalnie i funkcjonalnie systemów wartościowania: systemu automatycznego i systemu refleksyjnego (Jarymowicz, 2009). Wedle przyjętych założeń, emocje powstają w wyniku wartościowania bodźców (ang. *appraisal*), którego przesłanki mogą być bardzo różne – od kryteriów biologicznych, homeostatycznych, niezwerbalizowanych (Plut-

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Maria Jarymowicz, Wydział Psychologii, Uniwersytet Warszawski, ul. Stawki 5/7, 00-183 Warszawa.

e-mail: mariaj@psych.uw.edu.pl

chik, 1980; Damasio, 1994/1999; Sander, Grandjean i Scherer, 2005), po kryteria pojęciowe, wyartykułowane (deliberatywne) i powiązane z nadrzędnymi wartościami (Kohlberg, 1976; Gołąb, 1978; Reykowski, 1979, 1990; Wojtyła, 1986; Koziński, 1997; Eisenberg, 2000; Hoffman, 2000/2006; Szuster, 2005; Jarymowicz, 2009; Sander i Scherer, 2009; Wierzbicka, 2009).

System automatyczny jest odpowiedzialny za wzbudzanie bezpośrednich reakcji afektywnych (Obuchowski, 1970; Reykowski, 1968, 1985); które mogą pojawiać się bez pośrednictwa analitycznych procesów poznawczych (Plutchik, 1980; Zajonc, 1980/1985), często w oparciu o poznanie utajone (Murphy i Zajonc, 1993/1994; Damasio, 1994/1999; Ohme, 2007) i mechanizmy podkorowe (LeDoux, 1998, 2012; Sander, Grafman i Zalla, 2003). Formulowane pod wpływem automatycznie wzbudzonych emocji sądy pozostają poza kontrolą poznawczą, a zarazem poza kontrolą podmiotu nad źródłem własnych stanów. Wzbudzona emocja trwa do chwili jej wygaśnięcia i dominuje nad procesem oceniania. Gdy ma to postać długotrwałego nastroju, podmiot ma szansę spostrzec to, że „nic mu się nie podoba” czy „wszystko go teraz cieszy”. Ale powtarzalność automatycznych reakcji emocjonalnych wpływa na kształtowanie trwałych przekonań i sprawia, że podmiot traci dystans i nie zdaje sobie sprawy z tego, że jego myślenie jest zdominowane przez nastawienie emocjonalne, usztywniające schematy przetwarzania informacji i dogmatyzujące myślenie.

Reakcje emocjonalne w systemie refleksyjnym wzbudzone są w wyniku namysłu, analizy stanu rzeczy, wyodrębnienia jego cech i ich oceny – opartej o wyartykułowane kryteria ewaluatywne (Reykowski, 1985, 1990; Wierzbicka, 2009; Jarymowicz i Imbir, 2010). Tego typu aktywności umysłowe wymagają wzbudzenia mechanizmów korowych i odmiennych jakościowo procesów, przebiegających w innych strukturach centralnego układu nerwowego (por. Damasio, 1994/1999; Gazzaniga, 2011; Imbir i in., 2012; Jarymowicz i in., 2013). Inne też są konsekwencje regulacyjne wzbudzanych w tym systemie emocji. Wartościowanie ma charakter heterogeniczny. Ze względu na złożoność standardów wartościowania, świat rzadko oceniany jest jako „czarny” lub „biały”. Mimo różnorodności emocji możliwe jest formułowanie ocen globalnych, dokonywanie wyborów i opowiadanie się za jakimiś rozwiązaniami. Dochodzenie do integracji analitycznie przetwarzanych informacji trwa jednak dłużej niż w przypadku gdy przesłankę stanowią emocje o genezie automatycznej.

W badaniach nad postawami wobec innych ludzi interesują nas przede wszystkim wyznaczniki pozytywnych postaw wobec Obcych (Jarymowicz, 2006; Szuster, 2005, 2012), a w szczególności regulacyjne znaczenie emocji o genezie refleksyjnej (Jarymowicz, 2009, 2012). Emocje tej kategorii są przedmiotem badań nieporównanie rzadziej niż emocje podstawowe (por. Lindquist i in., 2012). Cele prezentowanych badań związane były z analizą powiązań pomiędzy przejawami zdolności do heterogenicznego wartościowania zjawisk a przejawami przychylności Obcym.

ZAŁOŻENIA OPERACYJNE I TECHNIKA POMIARU HETEROGENICZNOŚCI WARTOŚCIOWANIA

Pojęcie „wartościowanie heterogeniczne”, zróżnicowane co do znaku, jest przez nas wiązane ze złożonością przesłanek emocjonalnych o genezie refleksyjnej. Warto wskazać odrębność tego pojęcia od pojęcia „złożoności emocjonalnej” (*emotional complexity* – por. Linquist i Barrett., 2008). To ostatnie odniesione zostało przez badaczki do zdolności reagowania różnorodnymi emocjami, mierzonej deklarowaną częstością przeżywania emocji o różnym znaku. Wskaźnik tego rodzaju może, ale nie musi oznaczać bogactwa refleksyjnych standardów wartościowania. Wprawdzie pierwotne emocje o genezie automatycznej mają charakter holistyczny (por. Plutchik, 1980), bo w czasie wzbudzenia jednego rodzaju emocji (jak smutek) nie może się pojawić emocja „przeciwstawna” (jak radość), to jednak reguła ta obowiązuje tylko w czasie wzbudzenia danej emocji. Gdy jedna emocja wygasa, może pojawić się inna (jak to dramatycznie przejawia się w psychozie maniako-depresyjnej). Gdy więc stosujemy pytania typu *self-report*, o częstość przeżywania różnych emocji, to ich różnorodność może dotyczyć emocji naprzemiennych, wzbudzanych w różnym czasie, a nie w odniesieniu do aktualnego procesu oceniania, wzbudzającego emocje – jak to ma mieć miejsce w przypadku wartościowania heterogenicznego.

Taka konceptualizacja pociąga za sobą określone wymagania metodologiczne, dotyczące pomiaru heterogeniczności wartościowania. Spełnić je może taka technika, w której osoba badana będzie postawiona wobec zadania wymagającego dostrzeżenia – w chwili oceniania – zarówno negatywnych, jak i pozytywnych właściwości danego obiektu czy zjawiska, wywołującego negatywne i pozytywne emocje. Takie też założenie realizowaliśmy w różnych naszych badaniach. Zadania uczestników polegały na tym, by wskazywać (generować) negatywne i pozytywne aspekty jakichś społecznych sytuacji. Chodziło, na przykład, o „za i przeciw” przyspieszaniu procedur adopcji dzieci czy instytucjonalnej opieki nad osobami starszymi (Rutkowska, 2012).

W opisanych poniżej czterech badaniach zastosowana została ta sama technika „Dyskusje i dylematy: PATRIOTYZM”, autorstwa Doroty Karwowskiej (Karwowska i Jarymowicz, 2003). Celem techniki było sprowokowanie uczestnika badania do namysłu co do negatywnych *vs* pozytywnych aspektów postaw patriotycznych. Wybór „patriotyzmu” związany był z przeświadczeniem, że w warunkach polskich jest to pojęcie tradycyjnie pozytywnie wartościowane, a wobec tego skojarzenia negatywne (np. z przejawami postaw z pogranicza nacjonalizmu czy szowinizmu) – może stanowić przejaw zdolności do heterogenicznego wartościowania.

Zastosowana technika składa się z dwóch stron. Tekst na pierwszej stronie zwraca uwagę na kontrowersyjne kwestie społeczne, a w ich kontekście formułuje cel badania. W tym wstępie (kilka linii tekstu) mowa jest o toczących się w Polsce dyskusjach i sporach i naszym zaintereso-

waniu poglądami młodych ludzi co do zjawisk takich, jak aborcja czy przymusowe leczenie alkoholików, zaś aktualnie „prosimy o wypowiedź na temat pozytywnych i negatywnych stron postaw patriotycznych”. Na następnej stronie widnieje tytuł PATRIOTYZM, a właściwe zadanie poprzedzone jest krótkim tekstem, koncentrującym uwagę na przykładach argumentów „za i przeciw”. Mowa jest o współczesnych procesach globalizacji i możliwości wielokulturowego dialogu, ale i o narastaniu obaw co do zaniedbywania ojczystych tradycji, a w związku z tym – o zagrożeniach uprzedzeniami wobec innych narodów (co komplikuje różne dziedziny życia, jak gospodarka, nauka, sztuka). Tekst ten kończy się instrukcją: „Spróbuj przytoczyć argumenty odnoszące się do pozytywnych i negatywnych stron patriotyzmu”. Pod tym zdaniem znajduje się tabelka złożona z dwóch kolumn – w pierwszej widnieje tytuł POZYTYWNE STRONY PATRIOTYZMU, a w drugiej tytuł NEGATYWNE STRONY PATRIOTYZMU. W każdej z kolumn w osobne linie należy wpisywać dowolne skojarzenia. Wskaźnikiem heterogeniczności wartościowania jest stosunek liczby wygenerowanych argumentów negatywnych do ich ogólnej liczebności.

METODY POMIARU PRZEJAWÓW POSTAW WOBEC OBCYCH I HIPOTEZA

W serii przedstawionych poniżej badań zastosowane zostały różne metody pomiaru postaw wobec Obcych. Chodziło o odmienności podstawowe (Fiske i Neuberg, 1990; Kwiatkowska, 1999) – związane z przynależnością rasową, narodową, państwową oraz z orientacją seksualną. Przejawy postaw wobec Obcych mierzone były na różne sposoby. W badaniach 1 i 2 zastosowane zostały metody bezpośrednie, kwestionariuszowe. W badaniu 3 – metoda pomiaru pośredniego, w której uczestnicy mieli oceniać osiągnięcia różnych państw w dziedzinach, w których trudno o rzetelną wiedzę (jak osiągnięcia w pielęgnowaniu młodych talentów w odległym Urugwaju). W badaniu 4 nie chodziło o pomiar postaw, lecz o skorelowane z postawami spostrzeganie dystansów pomiędzy Ja i Obcymi – dla uchwycenia tendencyjnych zniekształceń w dokonywanych ocenach.

We wszystkich czterech badaniach weryfikowana była ta sama hipoteza. Oparta była ona o specyficzne założenie. Zgodnie z licznymi wynikami badań, kategoryzacje Swoi – Obcy wyznaczają tendencje do jawnego bądź utajonego faworyzowania Swoich, a często i niechęć wobec Obcych (Tajfel, 1978; Bar-Tal, 1990; Chen i Bargh, 1997/1998; Kofta, 2004; Kofta i Jasińska-Kania, 2001; Jarymowicz, 2006; Markus i Moya, 2010). Od lat argumentujemy, że takie automatyczne skutki społecznych kategoryzacji nie są nieuchronne (Jarymowicz, 2006), a do warunków przekraczania barier Swoi – Obcy należy rozwój refleksyjnego systemu wartościowania i wyartykułowanych standardów aksjologicznych (Piaget, 1932/1967; Kohlberg, 1976; Reykowski, 1979; Koziński, 1997; Eisen-

berg, 2000; Hoffman, 2000/2006; Szuster, 2005, 2012). Refleksyjność umożliwia wartościowanie analityczne, a standardy aksjologiczne – podobne traktowanie Swoich i Obcych. W prezentowanych poniżej czterech badaniach weryfikowana była hipoteza, powiązana z tymi założeniami. Została ona sformułowana następująco: Względnie wysoki stopień heterogeniczności wartościowania sprzyja przychylności Obcym.

BADANIA Z ZASTOSOWANIEM BEZPOŚREDNIEGO POMIARU POSTAW WOBEC OBCYCH

W dwóch badaniach mierzony był stopień heterogeniczności wartościowania – przy pomocy opisanej wyżej techniki „Dyskusje i dylematy: PATRIOTYZM”. W obu badaniach zastosowany został ponadto ten sam kwestionariusz pomiaru postaw deklarowanych, użyty do zbudowania wskaźników ustosunkowań wobec homoseksualistów, osób czarnoskórych, Niemców oraz Żydów.

Kwestionariusz zawierał 12 stwierdzeń oraz prośbę o ocenienie „... na ile Twoim zdaniem są one trafne”. Odpowiedzi należało zaznaczać na 7-stopniowych skalach. Wśród 12 pytań znalazły się pytania o zakaz palenia, sprzedaż narkotyków „miękkich”, dopuszczalność kar fizycznych w wychowaniu, a także pytania o stosunek do wybranych kategorii Obcych.

BADANIE 1: HETEROGENICZNOŚĆ WARTOŚCIOWANIA A PRZEJAWY POSTAW WOBEC HOMOSEKSUALISTÓW

Uczestnicy

W badaniu 1 (Libman, 2009) uczestniczyło 116 studentów UW (58 kobiet i 58 mężczyzn), w wieku 18–30 ($M=22,2$; $SD=2,08$). Byli to studenci kierunków społeczno-humanistycznych ($n=75$) oraz dyscyplin matematyczno-przyrodniczych ($n=41$).

Procedura

Zastosowana została technika „Dyskusje i dylematy” (por. wyżej) do pomiaru stopnia heterogeniczności wartościowania, w użytej wersji – w odniesieniu do pojęcia PATRIOTYZM.

Zastosowany został ponadto kwestionariusz postaw. Przedmiotem pomiaru były postawy wobec homoseksualistów: osób homoseksualnych obu płci. Stwierdzenia diagnostyczne dotyczyły osobno kobiet i mężczyzn i brzmiały następująco: dwóm kobietom – dwóm mężczyznom „powinno się pozwolić”: (1) trzymać się za ręce na ulicy, (2) całować się w miejscu publicznym, (3) zawrzeć związek partnerski, (4) adoptować dzieci”. Należało określić stopień akceptacji tych opinii – na skalach od 1 („całkowicie się nie zgadzam”) do 7 („całkowicie się zgadzam”). W analizach wykorzystany został wskaźnik łączny, dotyczący zarówno kobiet, jak i mężczyzn homoseksualnych – w każdej kwestii wskaźniki mogły więc przybierać wartości od 2 do 14.

Rezultaty

W toku analizy wskaźników heterogeniczności wartościowania uzyskany został rozkład skośny, świadczący o przewadze skojarzeń pozytywnych nad negatywnymi w odniesieniu do „patriotyzmu”. Uczestnicy badania zostali więc podzieleni według mediany wskaźników HET ($Me=38.0$) – na dwie grupy: o stosunkowo niskich (N-HET) i wysokich (W-HET) wskaźnikach tej zmiennej, świadczących o odmiennej proporcji skojarzeń dotyczących patriotyzmu o różnym znaku.

Analizy danych uzyskanych w kwestionariuszu postaw wykazały, że w przebadanej próbie studentów UW wskaźniki postaw wobec wybranych aspektów dotyczących życia osób o orientacji homoseksualnej były wyraźnie zróżnicowane (w granicach wskaźników 2–14). Średnie oceny dotyczące zachowań w miejscach publicznych były wysokie („trzymanie się za ręce”: 11.66 oraz „całowanie”: 10.2). Podobnie wysoki był wskaźnik poparcia dla formalnych „związków partnerskich” (9.98), ale niższy dla przyzwolenia na adopcję dzieci (5.61).

Okazało się ponadto, że grupy osób o różnych wskaźnikach HET nie różniły się istotnie w (pozytywnych) ocenach zachowań publicznych oraz (negatywnych) ocenach dotyczących adopcji dzieci, a różniły się istotnie w kwestii przyzwolenia na formalne związki partnerskie. Średnie dla grup N-HET vs W-HET wyniosły – odpowiednio: 8.77 vs 11.15, $t_{(114)}=-2.888$; $p<0.005$).

BADANIE 2: HETEROGENICZNOŚĆ WARTOŚCIOWANIA A PRZEJAWY DEKLAROWANYCH POSTAW WOBEC RÓŻNYCH KATEGORII OBCYCH

Uczestnicy

W badaniu 2 (Orlińska, 2009) uczestniczyło 120 studentów UW, kilkunastu różnych kierunków (74 kobiety i 46 mężczyzn), w wieku 18-31 ($M=22.0$; $SD=1.98$).

Procedura

Zastosowane zostały te same techniki co w badaniu 1. Zmieniona była ich kolejność: najpierw użyty został kwestionariusz postaw wobec Obcych, a w drugiej kolejności technika „Dyskusje i dylematy: PATRIOTYZM” do pomiaru stopnia heterogeniczności wartościowania.

Przedmiotem pomiaru były postawy wobec różnych kategorii Obcych. Wskaźniki częściowe mierzone były z wykorzystaniem odpowiedzi dotyczących homoseksualistów, osób rasy czarnej, Niemców oraz Żydów. Oprócz przytoczonych wyżej pytań kwestionariusza, dotyczących homoseksualistów, uwzględnione zostały pytania o to, na ile karane powinno być nazywanie osób czarnoskórych „czarnuchami”, czy Niemców „nazistami”, o stopień przyzwolenia na małżeństwo dzieci z Żydami, oraz o prawa wysiedlonych w wyniku II Wojny Światowej Niemców do majątków pozostawionych w Polsce.

Analizy wskaźników postaw dotyczyły poszczególnych pytań, a po stwierdzeniu podobieństwa rezultatów wykorzystany został uśredniony wskaźnik (DEK) deklarowa-

nych postaw dla wszystkich tych pytań łącznie – mógł on przybierać wartości od 1 do 7.

Rezultaty

Analizy wykazały istotną, liniową, pozytywną korelację pomiędzy stopniem heterogeniczności wartościowania („patriotyzmu”) a stopniem przychylności postaw wobec Obcych: $r=.26$; $p=.004$.

W toku analizy wskaźników heterogeniczności wartościowania uzyskany został rozkład skośny, świadczący o przewadze skojarzeń pozytywnych nad negatywnymi w odniesieniu do „patriotyzmu”. Uczestnicy badania zostali więc podzieleni według mediany wskaźników HET ($Me=44.0$) – na dwie grupy: o stosunkowo niskich (N-HET) i wysokich (W-HET) wskaźnikach tej zmiennej, świadczących o odmiennej proporcji skojarzeń o różnym znaku, dotyczących patriotyzmu.

Analizy danych uzyskanych w kwestionariuszu postaw wykazały, że wskaźniki postaw wobec Obcych były wyraźnie zróżnicowane. Średnie dla grup N-HET vs W-HET wyniosły – odpowiednio: 4.736 vs 5.316, $t_{(118)}=-2.749$; $p<.007$).

DYSKUSJA WYNIKÓW BADAŃ 1 I 2

W obu badaniach (przeprowadzonych w próbach studentów UW, liczących po około 120 osób) rejestrowane były wskaźniki przychylności postaw wobec Obcych. Zdecydowana większość uzyskanych wskaźników miała średnie wartości powyżej środka zastosowanych skal postaw – świadczące o przychylności. Wyróżnione ze względu na wskaźniki HET grupy różniły się jednak stopniem pozytywności postaw.

Analizy przyniosły rezultaty spójne z oczekiwaniami. Proporcja wygenerowanych w odniesieniu do patriotyzmu skojarzeń negatywnych i pozytywnych okazała się mieć związek z odpowiedziami uczestników w kwestionariuszu postaw. Grupa osób o wyraźnej przewadze skojarzeń pozytywnych nad negatywnymi uzyskała istotnie niższe wskaźniki przychylności Obcym niż grupa osób o zbliżonej liczebności skojarzeń o różnym znaku lub pewnej przewadze skojarzeń negatywnych.

Rezultaty te mogą nasuwać bardzo prostą interpretację. Mierzony stopień heterogeniczności wartościowania dotyczył „patriotyzmu”, uruchamiał więc zapewne skojarzenia związane ze stosunkiem do własnej ojczyzny. A zatem wyniki pokazały, że im bardziej pozytywne skojarzenia z własną ojczyzną, tym większa niechęć do innych narodowości. A to może się wydać oczywiste.

Interpretację tego rodzaju można podważyć – argumentując, że umiłowanie własnej ojczyzny, bywa połączone z umiłowaniem świata w ogóle, a zależność „albo – albo” dotyczy tylko niektórych ludzi (Jarymowicz, 2006; Markus i Moya, 2010). Warto jednak także zauważyć, że podobne dane dotyczyły nie tylko innych narodowości, ale i (domyślnie „swoich”) homoseksualistów. Rezultaty badania 1 pokazały, że wskaźniki postaw nie miały charakteru efektu halo, bo osoby o niskich bądź wysokich

wskaźnikach heterogeniczności wartościowania (patriotyzmu) w niektórych kwestiach dotyczących osób homoseksualnych nie różniły się, a różniły się w innych (a dokładniej: w kwestii wsparcia dążeń do formalizowania związków). Przed podsumowaniem rezultatów badań 1 i 2 warto przedstawić dane z kolejnych badań – z zastosowaniem pośrednich pomiarów postaw.

BADANIE 3: HETEROGENICZNOŚĆ WARTOŚCIOWANIA A PRZEJAWY MIERZONYCH POŚREDNIO POSTAW WOBEC RÓŻNYCH KATEGORII OBCYCH

W kolejnym badaniu mierzony był stopień heterogeniczności wartościowania przy pomocy opisanej wyżej techniki „Dyskusje i dylematy: PATRIOTYZM”. Do pomiaru postaw wobec Obcych zastosowana została technika, zatytułowana „OSIĄGNIĘCIA RÓŻNYCH KRAJÓW”.

Uczestnicy

W badaniu (Zdunek, 2010) uczestniczyło 186 licealistów z Olsztyna – 105 dziewcząt i 81 chłopców, w wieku 17–19 ($M=17.3$; $SD=.88$).

Procedura

W pierwszej kolejności zastosowana została technika „Dyskusje i dylematy: PATRIOTYZM”. Po kilku innych zadaniach (nie związanych z celem niniejszego opracowania) użyta została prosta, jednostronicowa technika „Osiągnięcia różnych krajów”. Zadanie w drugiej z tych technik określała instrukcja, która brzmiała następująco: „Różne kraje świata mają odmienną politykę, kładą nacisk na różne osiągnięcia. Jak myślisz, jaki poziom osiągnęły, w wymienionych poniżej obszarach, państwa wskazane w poniższej tabeli?” Poniżej widniała tabela, a nad nią zdanie: „Jak sądzisz, jakie są osiągnięcia wymienionych krajów w zakresach...”. Wybranymi krajami były: Dania, Urugwaj, Polska, Tunezja, Izrael, Australia.

Zakresy osiągnięć dobrane zostały tak, bo nie można się było spodziewać precyzyjnej wiedzy w próbie badanych licealistów. Były to: opieka nad osobami w podeszłym wieku, dbałość o czystość środowiska, wsparcie dla placówek kulturalnych, poziom kadry medycznej, wsparcie dla osób bezrobotnych, rozwój instytucji demokratycznych i wspieranie rozwoju młodych talentów. Osiągnięcia należało oceniać na skalach od 1 – „bardzo niski” do 7 – „bardzo wysoki”. Wskaźnikiem postaw była ocena osiągnięć danego kraju we wszystkich dziedzinach łącznie.

Rezultaty

Okazało się, że kilkanaście osób nie wykonało całego zadania. W analizach dotyczących pozostałych uczestników porównywane były wskaźniki „osiągnięć” przypisanych Polsce *vs* innym krajom. Okazało się, że osiągnięcia Dani i Australii ocenione zostały wyżej niż osiągnięcia Polski. Natomiast oceny osiągnięć Izraela, Tunezji i Urugwaju – we wszystkich ocenianych dziedzinach – były niższe niż oceny osiągnięć Polski.

W toku analizy wskaźników heterogeniczności wartościowania uzyskanego w technice „Dyskusje i dylematy: PATRIOTYZM”, uzyskany został rozkład skośny, świadczący o przewadze skojarzeń pozytywnych nad negatywnymi w odniesieniu do „patriotyzmu”. Uczestnicy badania zostali więc podzieleni według mediany wskaźników HET ($Me=36.0$) – na dwie grupy: o stosunkowo niskich (N-HET) i wysokich (W-HET) wskaźnikach tej zmiennej.

W tak wyodrębnionych grupach porównane zostały wskaźniki stopnia faworyzowania Polski względem innych krajów – tych, których osiągnięcia ocenione zostały niżej: Izraela, Tunezji i Urugwaju. Obliczane były wskaźniki różnicy ocen osiągnięć Polski i tych trzech krajów łącznie. Okazało się, że wskaźnik różnicy – na korzyść Polski – był w grupie N-HET istotnie wyższy niż w grupie W-HET – odpowiednie średnie wyniosły: 5.91 *vs* 3.81, $t_{(169)}=2.0118$, $p=.036$.

Dyskusja

W przedstawionym badaniu uczestniczyli bardzo młodzi ludzie. Ich zadanie wymagało dokonania analitycznych ocen osiągnięć Swoich i Obcych, a rolę odgrywać mogła zarówno (intuicyjna) wiedza, jak i sympatie. W porównaniach z dwoma krajami – Danią i Australią pojawił się rodzaj efektu halo w postaci niższych ocen osiągnięć Polski – kraju o obiektywnie niższych wskaźnikach statusu gospodarczego. Natomiast w porównaniach z pozostałymi krajami oceny Polski były wyższe. Jeśli przyjąć, że oceny te nie mogły być oparte o rzetelną wiedzę, a dane świadczą o efekcie faworyzowania Swoich, to owe wskaźniki faworyzacji okazały się wyższe w grupie N-HET (o stosunkowo niskich wskaźnikach heterogeniczności wartościowania) niż w grupie W-HET – zgodnie z hipotezą.

BADANIE 4: EFEKT ASYMETRII W OCENIANIU DYSTANSÓW JA – OBCY A WSKAŹNIKI HETEROGENICZNOŚCI WARTOŚCIOWANIA

W badaniu 4 (Archutowska, 2009), podobnie jak w badaniach 1 – 3, mierzony był stopień heterogeniczności wartościowania – przy pomocy opisanej wyżej techniki „Dyskusje i dylematy: PATRIOTYZM”. Ponadto mierzony był efekt asymetrii (ASYM) w ocenianiu fizycznych dystansów Ja – Obcy, polegający na złudzeniu, że obiektywnie takie same dystanse są różne.

Zgodnie z wynikami wielu badań (Codol, 1985; Kamińska-Feldman, 1994, 2002, 2012; Kamińska-Feldman i Jarymowicz, 2006; Jarymowicz, 2006), ocenianiu obiektywnie takich samych dystansów pomiędzy tymi samymi dwoma obiektami towarzyszy specyficzne złudzenie, zależne od tego (1) który obiekt jest bardziej wyrazisty oraz (2) który obiekt do którego jest porównywany. W porównaniach Ja – Inni zwykle bardziej wyraziste jest własne Ja, a to wywołuje efekt nazwany asymetrią egocentryczną. Polega on na ocenianiu identycznego dystansu Ja do Innego *vs* Innego do Ja odmiennie: dystans Ja do Innego wydaje się dłuższy niż dystans Innego do Ja. Wykryto jednak, że wtedy, gdy porównania dotyczą Obcych, spo-

strzeganych stereotypowo, efekt ulega odwróceniu. Stygmatyzowani są bowiem bardzo wyraziści – „widać ich na pierwszy rzut oka” (por. Kwiatkowska, 1999, s. 142-151) oraz „wszędzie” (por. Uzdziło, 2005; Jarymowicz, 2006, s. 44) i to dystans Obcych do Ja wydaje się dłuższy. Taki odwrócony efekt asymetrii uznany został za przejaw stereotypowego spostrzegania innych ludzi, powiązanego z ich dyskryminowaniem (Kamińska-Feldman, 2002).

Uczestnicy

W badaniu uczestniczyli studenci różnych uczelni warszawskich, mieszkający w akademikach. Przebadana próba liczyła 120 uczestników – w tym, 73 kobiety i 47 mężczyzn. Średnia wieku wyniosła 21.4 ($SD=1.58$).

Procedura

Po technice „Dylematy i dyskusje: PATRIOTYZM”, uczestnicy badania otrzymywali technikę nazwaną „Szacowanie odległości”, służącą do pomiaru asymetrii w ocenianiu dystansów Ja – Obcy. Zastosowana wersja wzorowana była na metodzie Marty Kamińska-Feldman (1994), która opracowała graficzną technikę oceniania dystansów Ja – Obcy – reprezentujący inne narodowości. Narodowości są denotowane przez typowe imiona (jak Samuel, Olaf czy Antonio). W obrębie prostokąta (o wymiarach 11×17 cm) naniesione są punkty reprezentujące Ja oraz osoby innych narodowości. Uczestnik dokonuje oceny takich samych dystansów – na przykład, Ja do Francuza i Francuza do Ja, a w każdym z pytań w parze użyte jest jakieś inne imię francuskie (np. Pierre i Jean). Mierzy się różnicę ocen obiektywnie takich samych dystansów Ja do Pierra i Jeana do Ja. W zastosowanej w badaniu Archutowskiej wersji rysunkowej, w obrębie prostokąta naniesione były punkty reprezentujące Ja oraz osoby o imionach (m. in.) żydowskich i azjatyckich – „uczestniczące w kongresie międzynarodowym”. Uczestnicy badania proszeni byli o wyobrażenie sobie, że osoby te „znajdują się w przerwie obrad w hallu centrum kongresowego”. Zadaniem uczestników było ocenianie odległości pomiędzy Ja i wskazanymi w pytaniach osobami (instrukcja informowała, że 1 cm na rysunku to 3 m w realnej przestrzeni). Zadanie zawierało kilkanaście pytań – w tym pary pytań, w których przy jednakowej odległości należało oszacować w jednej parze pytań dystans w realnej przestrzeni Ja do Icchaka *vs* Aarona do Ja, a w drugiej parze Ja do Tochiro *vs* Changa do Ja. Porównanie dokonanych ocen dystansów w danej parze pozwalało uzyskać wskaźnik asymetrii, będący różnicą pomiędzy dwoma oszacowaniami identycznych dystansów: Ja do Obcego i Obcego do Ja. W podanych przykładach był to wskaźniki asymetrii w ocenianiu dystansów Ja – Azjaci oraz Ja – Żydzi.

W naszych badaniach, z zastosowaniem tego typu zadań, większość (polskich) uczestników oceniała dystans Ja do Obcych – takich jak Szwedzi, Francuzi czy Czesi – w sposób nazwany efektem asymetrii egocentrycznej. Ale gdy porównania dotyczyły Żydów bądź Azjatów uży-

skiwalismy efekty odwrócone (por. Jarymowicz, 1994, s. 447; Kamińska-Feldman i Jarymowicz, 2006; Jarymowicz, 2006). Sformułowana została hipoteza przewidująca, że osoby oceniające dystans Ja – Obcy stereotypowo okażą się mieć niższe wskaźniki stopnia heterogeniczności wartościowania niż osoby oceniające dystanse Ja – Obcy typowo (to jest, zgodnie z efektem asymetrii egocentrycznej).

Rezultaty

Dla weryfikacji przyjętej hipotezy, wyłonione zostały z całej przebadanej próby ($N=120$) dwie grupy osób o różnych wartościach wskaźników efektu asymetrii. Były to osoby, które uzyskały wskaźniki asymetrii spójne dla obu typów porównań: Ja – Azjaci oraz Ja – Żydzi. ASYM-1, to grupa o wskaźnikach świadczących o typowej asymetrii egocentrycznej w odniesieniu do obu kategorii Obcych ($n=17$). ASYM-2, to grupa o wskaźnikach asymetrii odwróconych, świadczących o stereotypowym spostrzeganiu obu kategorii Obcych ($n=16$).

Dla tak wyodrębnionych grup policzone zostały trzy wskaźniki na podstawie pomiaru stopnia heterogeniczności wartościowania – były to liczebności wygenerowanych „stron patriotyzmu”: 1) pozytywnych, 2) negatywnych oraz 3) łącznie.

Okazało się, że grupy ASYM-1 i ASYM-2 różniły się istotnie w zakresie wskaźników generowania argumentów o różnym znaku łącznie – odpowiednie średnie wyniosły: 7.50 i 5.41, $t_{(31)}=2.348$; $p=.025$. Nie różniły się jednak istotnie liczbą wygenerowanych atrybutów pozytywnych, a różniły się zdecydowanie istotnie liczbą wygenerowanych atrybutów negatywnych – odpowiednie średnie wyniosły: 4.12 i 2.23, $t_{(31)}=3.642$; $p=.001$.

Dyskusja

W ocenianiu takich samych dystansów Ja do Obcych *vs* Obcych do Ja, część osób (grupa ASYM-1) uległa typowemu (egocentrycznemu) złudzeniu, że dystans Ja do Obcych jest dłuższy niż dystans Obcych do Ja. Natomiast osoby z grupy ASYM-2 oceniały dystans Obcych do Ja jako dłuższy niż dystans Ja do Obcych.

Rodzaj złudzenia uzyskany w grupie ASYM-1 wiązany jest z tendencją do spostrzegania własnego Ja jako prototypu i układu odniesienia w percepcji społecznej (Codol, 1985; Kamińska-Feldman, 1994): to Inni są odnoszeni do Ja, a nie odwrotnie. I w związku z tym, to Inni wydają się bliżsi Ja niż Ja względem Innych. Zgodnie z taką interpretacją, można przypuszczać, że efekt uzyskany w grupie ASYM-2 jest przejawem oporu przeciwko odnoszeniu Obcych do Ja (tu: wyobrażonych azjatyckich i żydowskich „uczestników kongresu”) oraz tendencji do utrzymania ich w stosunkowo większym dystansie. Na rzecz takiej interpretacji przemawiają dane zgromadzone przez Kamińską-Feldman (2002). Autorka uzyskała w grupie osób o efekcie asymetrii odwróconym (jak w grupie ASYM-2) istotnie wyższe wskaźniki IAT (Greenwald, McGhee i Schwarz, 1998) niż osoby o typowym

błędzie asymetrii egocentrycznej (jak w grupie ASYM-1), a wskaźnik IAT uważany jest za przejaw pewnego rodzaju dyskryminowania Obcych względem Swoich.

Grupy ASYM-1 i ASYM-2 różniły się zarazem liczbą wygenerowanych negatywnych argumentów dotyczących patriotyzmu. Jeśli przyjąć, że wygenerowanie (na prośbę eksperymentatora) jakichś „negatywnych stron patriotyzmu” jest przejawem zdolności do dystansu wobec standardu bezwarunkowej „miłości do ojczyzny”, to relatywny brak takiego dystansu wykazała grupa, która zarówno w odniesieniu do imion azjatyckich, jak żydowskich ulegała złudzeniu uważanemu za przejaw stereotypowego spostrzegania Obcych.

DYSKUSJA OGÓLNA

W analizach danych z badań psychologicznych nad postawami wobec Obcych podkreśla się zwykle nie tylko dyskryminację, ale też i automatyczny efekt negatywności oraz subiektywną niechęć (Tajfel, 1978; Peeters i Czapiński, 1990; Ito i in., 1998; Cacioppo i Gardner, 1999/2001; Kofta, 2009) – choć dyskryminacja innych ludzi wynika często po prostu z faworyzowania Swoich, a inni są obojętni (Jarymowicz, 2006). W związku z tym, warto zwrócić uwagę na fakt, że w przytoczonych powyżej badaniach 1 i 2 średnie wskaźniki postaw miały na ogół wartości wyższe od wartości środkowych skal ocen – gdy chodziło o subiektywne przejawy wsparcia cudzych dążeń takich, jak formalna legalizacja związków homoseksualnych czy prawo odzyskania rodzinnych domów przez wypędzonych Niemców.

W badaniu 1, dotyczącym postaw wobec osób homoseksualnych, średnie wskaźniki (które mogły się zawierać w granicach 2 – 14, z wartością 9 jako środkiem tej skali) wyniosły od około 10 do wartości wyższych niż 11 (jednak z wyjątkiem kwestii adopcji dzieci – ta średnia wyniosła 5,6). Nawet w grupie o względnie niskich wskaźnikach heterogeniczności wartościowania średnia wartość wskaźnika poparcia dla formalnych związków partnerskich bliska była wartości środka zastosowanej skali ocen (wyniosła 8.77), a nie krańcowi negatywnemu. Podobne były rezultaty w badaniu 2, w którym zastosowane były 7-stopniowe skale ocen. W obu grupach, o różnych wskaźnikach heterogeniczności wartościowania, średnie wskaźniki przychylności homoseksualistom, Niemcom i Żydom, były wyższe od środka skal ocen (wyniosły 4.7 oraz 5.3). Uzyskane przez nas dane (w próbach studentów UW) nie wydają się więc być powiązane z efektem negatywności, lecz raczej z przejawami standardów dobra, ufności i przekraczającej egocentryzm dojrzałości (Snyder, 1994; Oleś, 2011; Pinker, 2011).

Weryfikowana w badaniach hipoteza dotyczyła korelacyjnych związków pomiędzy heterogenicznością wartościowania a zdolnością do akceptowania Obcych – a dokładniej: do akceptowania ich dążeń, które nie są podobne do dążeń własnych. Ten typ akceptacji wymaga kierowanie się albo standardami Ja-idealnego (jak własna tolerancja), albo tzw. standardami poza-Ja

(Reykowski, 1979; Szuster, 2005), umożliwiającymi dostrzeganie racji innych niż własne. Przyjęliśmy, że tego typu egocentryzm, podobnie jak heterogeniczność wartościowania cokolwiek, to właściwości refleksyjnego systemu wartościowania i dlatego można się spodziewać ich współwystępowania.

Hipoteza ta weryfikowana była w odniesieniu do wybranych przejawów funkcjonowania. Przedmiotem pomiaru było „pobranie próbki” reguł wartościowania – w postaci generowania atrybutów patriotyzmu o różnym znaku. W czterech badaniach średnie wskazywały na przewagę argumentów pozytywnych nad negatywnymi. Podziały rozkładów na dwa poziomy (względem median) prowadziły do tego, że w grupach o stosunkowo niskiej heterogeniczności skojarzenia z patriotyzmem były głównie pozytywne (choć technika prowokowała – instrukcją, przykładami i specjalną kolumną – do zapisywania „negatywnych stron patriotyzmu”). Natomiast w grupach o stosunkowo wysokiej heterogeniczności znalazły się głównie osoby o podobnej liczebności argumentów pozytywnych i negatywnych, lub pewnej przewadze tych ostatnich. I w tak wyodrębnionych grupach istotne okazały się różnice zarówno stopnia przychylności postaw deklarowanych (w badaniach 1 i 2), jak i postaw mierzonych pośrednio (w badaniu 3). Okazało się ponadto, że hipoteza zyskała wsparcie w danych z badania, w którym nie prowokowaliśmy wzbudzania postaw. W badaniu 4, grupy różniące się efektem asymetrii – złudzeniem co do dystansów Ja – Obcy, świadczącym o typowym bądź stereotypowym spostrzeganiu dystansów Ja – Obcy, różniły się zarazem wskaźnikami stopnia heterogeniczności skojarzeń dotyczących „patriotyzmu” – w sposób zgodny z teoretyczną koncepcją i przyjętą hipotezą.

LITERATURA

- Archutowska, I. (2009). *Przejawy stereotypów i uprzedzeń wobec Obcych u osób o różnym stopniu złożoności standardów Ja i poza-Ja*. Nie opublikowana praca magisterska. Warszawa: Wydział Psychologii UW.
- Bar-Tal, D. (1990). Causes and consequences of delegitimization: Model of conflict and ethnocentrism. *Journal of Social Issues*, 46, 65-81.
- Cacioppo, J.T., Gardner, W.L. (1999/2001). Emocje. W: M. Jarymowicz (red.), *Pomiędzy afektem a intelektem. Poszukiwania empiryczne* (s. 17-44). Warszawa: Wydawnictwo IP PAN.
- Chen, M., Bargh, J.A. (1997/1998). Nieświadome potwierdzanie zachowaniem automatycznie aktywizowanych stereotypów. *Czasopismo Psychologiczne*, 4, 2, 89-104.
- Codol, J.-P. (1985). L'estimation de distances physiques entre personnes: suis-je aussi loin de vous que vous êtes de moi? *L'Année Psychologique*, 85, 517-534.
- Damasio, A.R. (1994/1999). *Błąd Kartezjusza. Emocje, rozum i ludzki mózg*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
- Eisenberg, N. (2000). Emotion, regulation, and moral development. *Annual Review of Psychology*, 51, 665-697.
- Fiske, S.T., Nueberg, S.L. (1990). A continuum of impression formation, from category-based to individuating processes. W: M.P. Zanna (red.), *Advances in Experimental*

- Social Psychology* (t. 23, s. 1-74). San Diego: Academic Press.
- Gazzaniga, M.S. (2011). *Who's in charge?: Free will and the science of the brain*. New York: Harper Collins.
- Gołab, A. (1978). Geneza procesów wartościowania. W: J. Reykowski (red.), *Teoria osobowości a zachowania prospołeczne* (s. 31–57). Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Greenwald, A.G., McGhee, D.E., Schwartz, J.K.L. (1998). Measuring individual differences in implicit cognition: The Implicit Association Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 1464-1480.
- Hoffman, M.L. (2000/2006). *Empatia i rozwój moralny*. Gdańsk: GWP.
- Imbir, K., Jarymowicz, M., Żygierewicz, J., Kuś, R., Michalak, M., Kruszyński, M., Durka, P. (2012). Emocje o genezie automatycznej bądź refleksyjnej a potencjały związane z bodźcem (ERP). *Psychologia – Etologia – Genetyka*, 26, 1, 23-41.
- Ito, T.A., Larsen, J.T., Smith, N.K., Cacioppo, J.T. (1998). Negative information weighs more heavily on the brain: the negativity bias in evaluative categorization. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 887-900.
- Jarymowicz, M. (1994). O związkach stereotypów z uprzedzeniami i nieświadomych źródłach niechęci bądź przychylności Obcym. *Przegląd Psychologiczny*, 27, 4, 433-464.
- Jarymowicz, M. (2006). *O przejawach faworyzowania Swoich względem Obcych i rzekomej nieuchronności zjawiska*. Warszawa: Wydawnictwo IP PAN.
- Jarymowicz, M. (2009). Racje serca i racje rozumu – w poszukiwaniu sensu idei powszechnie znanej. W: J. Koziński (red.), *Nowe idee w psychologii* (s. 183-215). Gdańsk: GWP.
- Jarymowicz, M. (2012). Próby pomiaru regulacyjnej roli ideałów: poziom emocjonalności aksjologicznej a przejawy postaw społecznych. *Przegląd Psychologiczny*, 55, 4, 411-425.
- Jarymowicz, M., Imbir, K. (2010). Próba taksonomii ludzkich emocji. *Przegląd Psychologiczny*, 53, 4, 439-461.
- Jarymowicz, M., Imbir, K., Jasińska, D., Wolak, K., Naumczyk, P. (2013). Wzbudzanie emocji specyficznych dla automatycznego vs refleksyjnego systemu wartościowania a odpowiedzi hemodynamiczne mózgu (badanie z wykorzystaniem fMRI). *Psychologia – Etologia – Genetyka*, 27, 1, 7-24.
- Kamińska-Feldman, M. (1994). *Asymetria w ocenianiu dystansów Ja – Inni*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza WP UW.
- Kamińska-Feldman, M. (2002). Związki poznawczej indywidualności z efektem asymetrii w spostrzeganiu dystansów Ja – Inni jako miarą stereotypów społecznych. W: M. Lewicka, J. Grzelak (red.), *Jednostka i społeczeństwo* (s. 185-198). Gdańsk: GWP.
- Kamińska-Feldman, M. (2012). Niektóre sytuacyjne uwarunkowania zjawiska asymetrii w szacowaniu dystansów Ja – Inni jako prawidłowości psychologicznej w spostrzeganiu świata społecznego. W: A. Szuster, D. Maison, D. Karwowska (red.), *W stronę podmiotowości* (s. 131-141). Sopot: Smak Słowa.
- Kamińska-Feldman, M., Jarymowicz, M. (2006). Tajniki zniekształceń poznawczych: O naturze efektu asymetrii w ocenianiu dystansów Ja – Inni. *Czasopismo Psychologiczne*, 12, 2, 165-178.
- Karwowska, D., Jarymowicz, M. (2003). Dostrzeganie pozytywnych i negatywnych stron patriotyzmu: o złożoności standardów wartościowania u osób o różnym stopniu dysfunktywności schematu JA. *Przegląd Psychologiczny*, 46, 4, 397-348.
- Kofta, M. (red.). (2004) *Myślenie stereotypowe i uprzedzenia. Mechanizmy poznawcze i afektywne*. Warszawa: Wydawnictwo IP PAN.
- Kofta, M. (2009). Uprzedzenia wobec obcych – od antypatii do dehumanizacji. W: J. Koziński (red.), *Nowe idee w psychologii* (s. 274-295). Gdańsk: GWP.
- Kofta, M., Jasińska-Kania, A. (red.). (2001). *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Kohlberg, L. (1976). Moral stages and moralization: the cognitive-developmental approach. W: T. Lickona (red.), *Moral development and behavior: theory, research and social issues* (s. 31-53). New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Koziński, J. (1997). *Transgresja i kultura*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie ŻAK.
- Kwiatkowska, A. (1999). *Tożsamość a społeczne kategoryzacje*. Warszawa: Wydawnictwo IP PAN.
- LeDoux, J.E. (1998). *The emotional brain*. New York, Simon and Schuster.
- LeDoux, J.E. (2012). Rethinking the emotional brain. *Neuron*, 73, 4, 653-676.
- Libman, M. (2009). *Przejawy jawnych i utajonych postaw wobec homoseksualistów: uwarunkowania specyficzne i niespecyficzne*. Nie opublikowana praca magisterska. Warszawa: Wydział Psychologii UW.
- Lindquist, K.A., Barrett, L.F. (2008). Emotional complexity. W: M. Lewis, J.M. Haviland-Jones, L.F. Barrett (red.), *The handbook of emotions* (s. 1-31). New York: Guilford.
- Lindquist, K.A., Wager, T.D., Kober, H., Bliss-Moreau, E., Barrett, L.F. (2012). The brain basis of emotion: A meta-analytic review. *Behavioral and Brain Sciences*, 35, 121-143.
- Markus, H.R., Moya, P.M.L. (2010) (red.). *Doing race – 21 essays for the 21st century*. New York: W.W. Norton & Company, Inc.
- Murphy, S.T., Zajonc, R.B. (1993/1994). Afekt, poznanie i świadomość: rola afektywnych bodźców poprzedzających przy optymalnych i suboptymalnych ekspozycjach. *Przegląd Psychologiczny*, 37, 3, 261-299.
- Obuchowski, K. (1970). *Kody orientacji i struktura procesów emocjonalnych*. Warszawa: PWN.
- Ohme, R.L. (red.). (2007). *Nieświadomiony afekt*. Gdańsk: GWP.
- Oleś, P. (2011). *Psychologia człowieka dorosłego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Orlińska, A. (2009). *Relacje schematów JA i EUROPEJCZYCY a przejawy postaw jawnych i utajonych wobec Swoich (Polaków) i Obcych (Niemców i Finów)*. Nie opublikowana praca magisterska. Warszawa: Wydział Psychologii UW.
- Peeters, G., Czapinski, J. (1990). Positive-negative asymmetry in evaluations: the distinction between affective and informational negativity effects. W: W. Stroebe, M. Hewstone (red.), *European Review of Social Psychology* (t. 1, s. 33-60). Chichester: Wiley.
- Piaget, J. (1932/1967). *Rozwój ocen moralnych dziecka*. Warszawa: PWN.
- Pinker, S. (2011). *The better angels of our nature. Why violence has declined*. London: Penguin books.

- Plutchik, R. (1980). *Emotion: A psychoevolutionary synthesis*. New York: Harper and Row.
- Reykowski, J. (1968). *Eksperymentalna psychologia emocji*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Reykowski, J. (1979). *Motywacja, postawy prospołeczne, a osobowość*. Warszawa: PWN.
- Reykowski, J. (1985). Standardy ewaluacyjne: geneza, zasady funkcjonowania, rozwój. W: A. Gołąb, J. Reykowski, *Studia nad rozwojem standardów ewaluacyjnych* (s. 12-49). Wrocław: Ossolineum.
- Reykowski, J. (1990). Rozwój moralny jako zjawisko wielowymiarowe. W: N. Eisenberg, J. Reykowski, E. Staub (red.), *Indywidualne i społeczne wyznaczniki wartościowania* (s. 23-44). Wrocław: Ossolineum.
- Rutkowska, D. (2012). Dwa systemy i poznawcza odrębność schematu JA a przetwarzanie pojęć nacechowanych ewaluatywnie. W: A. Szuster, D. Maison, D. Karwowska (red.), *W stronę podmiotowości* (s. 113-130). Sopot: Smak Słowa.
- Sander, D., Grafman, J., Zalla, T. (2003). The human amygdala: An evolved system for relevance detection. *Reviews in the Neurosciences*, 14, 4, 303-316.
- Sander, D., Grandjean, D., Scherer, K.R. (2005). A systems approach to appraisal mechanisms in emotion. *Neural Networks*, 18, 317-352.
- Sander, D., Scherer, K.R. (red.). (2009). *The Oxford companion to emotion and the affective sciences*. New York: Oxford University Press.
- Snyder, C.R. (1994). *The psychology of hope: You can get there from here*. New York: Free Press.
- Szuster, A. (2005). *W poszukiwaniu źródeł i uwarunkowań ludzkiego altruizmu*. Warszawa: Wydawnictwo IP PAN.
- Szuster, A. (2012). Znaczenie naśladowania, atrakcyjności fizycznej i rodzaju torowanych treści w aktywizacji zachowań prospołecznych. W: A. Szuster, D. Maison, D. Karwowska (red.), *W stronę podmiotowości* (s. 219-234). Sopot: Smak Słowa.
- Tajfel, H. (red.). (1978). *Differentiation between social groups*. London: Academic Press.
- Uzdziło, B. (2005). *Efekty faworyzacji Swoich względem Obcych w grupie mniejszościowej Litwinów i większościowej Polaków*. Nie opublikowana praca magisterska. Warszawa: Wydział Psychologii SWPS.
- Wierzbicka, A. (2009). Language and metalanguage: key issues in emotion research. *Emotion Review*, 1, 3, 3-14.
- Wojtyła, K. (1986). *Miłość i odpowiedzialność*. Lublin: TN KUL.
- Zajonc, R.B. (1980/1985). Uczucia a myślenie: nie trzeba się domyslać, by wiedzieć, co się woli. *Przegląd Psychologiczny*, 28, 27-72.
- Zdunek, A. (2010). *Przejawy przychylności wobec Swoich i Obcych w warunkach koncentracji na podobieństwach między ludźmi*. Nie opublikowana praca magisterska. Warszawa: Wydział Psychologii UW.